

بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد): سواد کتابچه شکایتها و عرض حال سال ۹۱ - ۱۲۹۲ق.

زهرا طلایی^(۱)

دارد، بنویسد و سر به مهر تحویل ضابط چاپارخانه بدهد. او هم عریضه ها را در کیف مخصوص، سر بسته به تهران نزد شاه می فرستاد تا موافق عدل و انصاف، درباره آنها حکم شود. (۶)

اقدامات اصلاحی میرزا حسین خان سپهسالار در طی سالهای ۱۲۸۷ تا ۱۲۹۰ق.، منجر به تأسیس صندوق عدالت در محرم ۱۲۹۱ توسط ناصرالدین شاه شد و تأسیس این صندوق، طی اعلانی به اطلاع مردم رسید:

«... آن صندوق را در میدان ارگ - که محل عبور و مرور جمیع مردم است - نصب خواهند کرد و از صبح الی سه شب رفته، هر کس عرضی دارد - از هر قبیل عرضی باشد - می نویسد و در کمال اطمینان و آرامی، بدون تملق و چاپلوسی از دربان و قاپوچی، بی آنکه به کسی رشوه و تعارف بدهد، می آورد و به سوراخ صندوق عدالت می اندازد و در جنب صندوق قراولی ایستاده است که هیچکس را مانع از انداختن عریضه نخواهد شد و اگر آن قراول در وقت عریضه انداختن، از صاحب عریضه طمعی بکند، حد تشبیه آن قتل است و به سیاست خواهد رسید و در هر هفته، روز جمعه و شنبه را امینی از جانب سنی الجوانب همایون خواهد رفت و کلید صندوق را خواهد برد. عریض را بدون اینکه ملاحظه کند و مطلع شود، در کیسه ریخته، سر آن را از یک طرف امین مزبور و طرف دیگر را، رئیس قراول مهر کرده و سر بسته به حضور سرکار اقدس همایون خواهد آورد...» (۷)

این صندوق را، ظاهرأ مردم جدی نگرفتند و شوخی و ناسزا نوشته، در آن می انداختند یا عریضشان بدون امضا بود. بنابراین طی اعلانی از مردم خواسته شد، صندوق را جدی بگیرند و عریضه ها را بدون ترس و با خود برای رسیدگی، به عرض برسانند. اما مردم ظاهرأ، این اقدام را نیز چندان جدی نگرفتند تا اینکه ناصرالدین شاه، در هشتم ذیحجه ۱۲۹۲ق. طی فرمانی، عضدالملک را مأمور تحقیق و رسیدگی به عریض ریخته شده به صندوق عدالت کرد و از او خواست که در تعیین مأموران دقت کند و عریض را با کیفهای سر بسته تحویل بگیرد و در حضور شاه باز کند. آنچه خطاب به شاه باشد، به او تحویل شود و مابقی را خود عضدالملک خلاصه نویسی کرده، به عرض شاه برساند و تا اتمام کار پیگیری کند و مأموران قبلی را - که به وظایف خود درست عمل نکرده اند - تشبیه

در گنجینه نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، اسناد باارزشی وجود دارد که شامل اطلاعات منحصر بفردی است. یکی از این مجموعه اسناد، کتابچه ای است با عنوان "سواد کتابچه شکایتها و عرض حال"، به شماره اموال ۱۵۹۰۰ و اطلاعات نسخه شناسی آن، عبارت است از:

نام کتاب: سواد کتابچه شکایتها و عرض حال؛

زبان: فارسی؛

خط: نستعلیق مختلف الخط و السطر؛

سال تحریر: ۱۲۹۱ق.؛

عدد اوراق: ۳۶۱؛

موضوع: تاریخ و اسناد؛

شماره ثبت اموال: ۱۵۹۰۰

این کتاب، در واقع سواد گزارش عریضه های "صندوق عدالت" است که آن را مأمور صندوق، در سال ۱۲۹۱ و ۱۲۹۲ق. تهیه کرده و نمادی از اوضاع اجتماعی و قضاوت در ایران عصر قاجار است.

صندوق عدالت ناصرالدین شاه

در نمایه منابع تاریخی دوره قاجار، حکایت از خودکامگی شاهان و عدم رسیدگی آنان به وضع مردم دارد (۲) و نشان می دهد که از عدل و داد خبری نبوده و از همین روست که یکی از تقاضاهای مشروطه خواهان، ایجاد "عدلیه" بوده است.

رسیدگی به شکایتها و دعوای مردم، توسط شاه و ثواب او، ولات و حکام و سایر مأموران محلی و کدخدایان صورت می گرفت. (۳) داروغه ها، در بازار یکساعته هم شکایتها را رسیدگی و تحقیق می نمودند و هم مجرم را مجازات می کردند. (۴) ریش سفیدها و شیخ الاسلام نیز در امر قضاوت دخالت داشتند. (۵) با جلوس ناصرالدین میرزا به تخت سلطنت، امیر کبیر، اقداماتی در اصلاح امر قضاوت آغاز کرد که با مرگش متوقف شد.

در اوایل سال ۱۲۷۷ق. شاه، تصمیم گرفت شخصاً به عریض مردم رسیدگی کند. روز شنبه را تعیین کرد تا مردم در حضور او، وزیر عدلیه و نایب الصدر (معاون وزیر)، شکایات خود را به عرض برسانند. عریضه ها و دستور نهایی را در دفتر ثبت می کردند. اعلام شده بود در سایر ولایتها هم هر کسی شکایتی

مورد	۲۶	۱۲۹۲	محرم الحرام	دارالسلطنه تبریز	نماید.
مورد	۴۲	۱۲۹۱	رمضان	شیراز	از دقت در این فرمان، چنین برمی آید که غالب مأموران، با حکام و دیگرانی که مردم از آنها شاک می کرده اند، همدست بوده و با گرفتن وجه، عریضه ها را به عرض نمی رسانده اند و یا اینکه مأموران را حکام تهدید می کرده اند تا جرئت ابراز حقایق را نداشته باشند. از طرفی مردم نیز، از ترس حکام و دیگران، جرئت عرض حال نویسی نداشته اند یا از عدل شاه آنقدر ناامید بودند که در پی شکایت بر نمی آمدند.
مورد	۲۴	۱۲۹۲	صفر	[شمال] لاهیجان	همچنین، از اشاره شاه به اهمال حکام ولایات و یا مباشران چاپارخانه ها در ارسال کیفه و اینکه بعضاً چهار ماه طول می کشیده تا عریضه ای به دست شاه برسد، درمی یابیم که این مسئله هم در ناامیدی مردم مؤثر بوده است. در صورتی که طبق این فرمان، می بایست هر ماه دو مرتبه عریض را از ولایات جمع آوری می کردند و به عرض شاه می رساندند. شاه، حتی دستور می دهد که تعداد زیادی کیف تهیه شود تا تعطیلی در کار حاصل نشود.
مورد	۴	۱۲۹۲	۲۴ ربیع الاول	شاهرود و بسطام	اشاره شاه در این فرمان به اینکه اکثر عریضه ها تقاضای مستمری و مواجب است، حکایت از این دارد که او مطمئن است مشکلی در کار است که حقایق به عرض وی نمی رسد.
مورد	۸	۱۲۹۱	عُرة ذیقعه	ارض اقدس عراق	لرد کرزن، در مورد عملکرد حکام نسبت به صندوق نوشته است:
مورد	۵۰	۱۲۹۲	محرم و صفر	ارض اقدس عراق	«... حکام ولایات ایران نیز به قصد رفع این مایه تهدید، تمهیدی نمودند. به این معنی که ناظرانی در اطراف صندوق گماشتند و تازیانه رایگان نصب آن آدم بی پروایی می گشت که جرئت داشت عریضه ای در صندوق بیندازد. از این رو صندوق عریض، همواره خالی بود و شاه نیز، خوشنود می نمود که بحمدالله عرض و شکایتی ندارند.» (۸)
مورد	۵۵	۱۲۹۱	رمضان	کرمان	البته این ادعای کرزن را، با توجه به فرمان سابق الذکر و عریضه های این کتابچه، نمی توان صددرصد پذیرفت. شاه، متوجه مشکلات کار شده بود و مردم نیز به رغم تمام مسائل، از این وقت کم استفاده می کردند.
مورد	۹	۱۲۹۲	صفر	کرمان	مخبر السلطنه هدایت، در مورد عاقبت این صندوق نوشته است:
مورد	۱۴	۱۲۹۲	۹ ربیع الاول	خمسه	«صندوقی به اسم صندوق عدالت، در شهر نصب کردند که متظلمین، تظلم خودشان را در آن بیفکنند و به شاه برسد. از بس اراذل و اوباش، اراجیف در صندوق انداختند، صندوقها را کنند و موقوف شد.» (۹)
مورد	۱۲۵	۱۲۹۲	۲۴ ربیع الاول	قزوین	اما براساس نسخه خطی دیگری - که به شماره ۱۶۵۷۸ در مخزن خطی ثبت است و مربوط به عریضه های عارضین است - این صندوق، تا عُرة رجب ۱۳۰۵ همچنان وجود داشته است و مطالعه عریضه های مجموعه موضوع مقاله، حاکی از رسیدگی به شکایتهای نیز می باشد.
مورد	۲۴	۱۲۹۱	ذیحجه	ملایر	این عریضه ها، گویای موانع کار صندوق عدالت و نیز این نکته است که مردم تلاش می کرده اند مشکلات و موانع را به عرض برسانند و به رغم سختگیریهای حکام، به نحوی حقایق را هر چند مختصر و محدود، به گوش شاه رسانده اند و از این فرصت استفاده کرده اند.
مورد	۱۳	۱۲۹۱	رمضان	بروجرد	
مورد	۱۱	۱۲۹۱	عُرة محرم	شیراز	
مورد	۲۳	۱۲۹۲	عُرة صفر	مازندران	
مورد	۱۴	۱۲۹۱	ذیحجه	خمسه	
مورد	۶	۱۲۹۲	محرم	دامغان	
مورد	۳۳	۱۲۹۲	محرم	سمنان	
مورد	۱۴	۱۲۹۲	عُرة محرم	کرمانشاهان	
مورد	۳۰	۱۲۹۲	ربیع الاول و ربیع الثانی	همدان	
مورد	۲۱	۱۲۹۲	ربیع الثانی	گلپایگان	
مورد	۶۰	۱۲۹۲	نهم ربیع الثانی	تبریز	
مورد	۱۵	۱۲۹۱	ذیحجه	نیشابور	
مورد	۲۴	۱۲۹۲	ربیع الثانی	دارالسلطنه تبریز	
مورد	۸	۱۲۹۲	ربیع الثانی	شاهرود و بسطام	
مورد	۳۱	۱۲۹۱	رمضان	ارض اقدس	
مورد	۱۲	۱۲۹۱	رمضان	سبزوار	
مورد	۶	۱۲۹۱	رمضان	نیشابور	
مورد	۱۲۲		موضوع این عریضه ها، عبارت است از:		
مورد	۹۴		تقاضای برقراری مستمری و مواجب مالیات		
مورد	۸۳		عریضه های زنان		
مورد	۸۱		تصرف املاک و اختلافات ملکی		
مورد	۶۹		مسائل بدهکاران و طلبکاران		
مورد	۵۵		شکایت از ظلم حکام		
مورد	۳۱		ارث		
مورد	۳۱		امور متفرقه		
مورد	۳۰		مسائل و اختلافات مالی		
مورد	۲۶		مسائل نظامی و نظامیان		
مورد	۲۵		مسائل مربوط به موقوفات مذهبی و محلی		
مورد	۲۳		سرقه اموال		
مورد	۲۱		تصرف اموال		
مورد	۱۶		شکایت از مالیاتگیری غیرقانونی مأموران دولت		
مورد	۱۱		تقاضای کمک مالی		

بررسی سواد کتابچه شکایتهای و عرض حال

در این کتابچه، تعداد ۷۱۲ سواد عریضه در محدوده زمانی رمضان ۱۲۹۱ق. تا ربیع الثانی ۱۲۹۲ق. به مدت هشت ماه، از شهرهای مختلف به ترتیب ضبط شدن در کتابچه مذکور، به شرح ذیل است:

عدالت، بیگلربیگی، صاحب دیوان و غیره است. گاهی دستورهای صریح مبنی بر اقدام با عبارتهای: «کمک شود»، «رفع مشکل شود»، «مقرری برقرار شود»، «تخفیف مالیاتی داده شود»، صادر می کرده و گاه نیز نوشته است: «تحقیق شود و در صورت استحقاق اقدام شود».	مورد	۱۱	غارت اموال
و اما عارضین، گاهی معرفی نشده اند و گاهی به گزارش مأمور صندوق، شناساسی نمی شوند. گاه عارض به شهر دیگری رفته و گاه از عریضه اش منصرف شده و یا حتی منکر می شود که عریضه از اوست و مدعی می شود که فرد دیگری به دشمنی با او عریضه به صندوق انداخته. مواردی نیز وجود دارد که مأمور نوشته است: عارض، متعلق به حوزه دیگری است و باید عریضه اش در حوزه اصلی بررسی و رسیدگی شود.	مورد	۹	سربازگیری
در اینجا سه عریضه از عریضه های صندوق عدالت - که شکایتهایی درباره عوامل و مأموران صندوق عدالت است - می آید:	مورد	۹	آستان قدس
	مورد	۸	قتل
	مورد	۴	نامنی
	مورد	۴	تقاضای شغل
	مورد	۳	صندوق عدالت
			امور متفرقه به شرح ذیل:
	مورد	۱	گرانی نان
	مورد	۲	شکایت شوهر از همسر
	مورد	۲	گمرک
	مورد	۱	دیه
	مورد	۱	فروش رعایا (مرد، همسر و دو دخترش)
	مورد	۱	خودکشی
	مورد	۲	سرشماری
	مورد	۱	استجازه
	مورد	۳	بست نشینی
	مورد	۱	تقاضای اصلاح امور
	مورد	۱	شکایت تیولدار
	مورد	۲	رضایت از مستوفی
	مورد	۲۹	سایر (موضوع نامشخص)

عریضه اول:

عریضه و استدعای محمد خان تفنگدار از کیف سوم شیراز، غرة محرم ۱۲۹۱:

«عرض و جسارت می شود، چونکه چند روز قبل حسب الامر تلگرافی زیارت شد که به خاک پای مبارک عرض شده که جان نثار از عارضین به جواب عریضه می دهد، وجه مطالبه کرده ام؛ جسارت نموده، استدعا از خاک پای مبارک آن است به هر قسم که رأی مبارک علاقه بگیرد، مقرر شد در خدمت سرکار نواب اشرف والا حسام السلطنه، تحقیق و رسیدگی شود؛ اگر حبه و دیناری جان نثار به غیر از ده نیم مقرری از کسی گرفته شود، در میدان وکیل شکم خانه زاد را پاره کنند جهت عبرت دیگران که بعد از سی و دو سال پرورش از نمک مبارک و تربیت آستان فلک پاسبان، چنین جسارتی ننماید و مرتکب خلاف حکم اولیای دولت قاره نشود؛ والا آن شخص عارض - که جسارت به عرض خلاف کرده است - تنبیه شود. از مروت و عدالت حضرت اقدس شهریاری - روحی و روح العالمین فداه - دور است که خدمت و خیانت خانه زاد مجهول بماند. از شدت پریشانی، جسارت به این عرض شد.»

عریضه دیگر از سمنان، محرم ۱۲۹۲:

«عرض محمدعلی بیگ، نایب دسته بهادران سمنانی، از تهران تلگراف شد که عرایض صندوق عدالت را این چاکر مانع است که اهالی سمنان عریضه در صندوق بیندازند. چون چاکر، مستحفظ صندوق است، اگر این فقره صدق باشد یا سواد دارم که ممانعت نمایم، سر مرا پای صندوق ببرند که عبرت دیگری شود. تمام اولیا و اهالی سمنان، شهادت نوشته، مهر کرده که ابد این فقره اصل ندارد.»

[جواب محمدعلی بیگ نایب:] سواد دستخط زیارت شد. خداوند، ان شاء الله تعالی سایه بلند پایه سرکار اعلیحضرت شاهنشاه - روح العالمین فداه - را از [سر] کمترین چاکر کم نفرماید که از اتهام بیرون آمد.»

عریضه سوم:

«عریضه بی اسم در نمرة سیم کیف نهم تبریز، به شکرانه رأفت و عدالت اعلیحضرت قدر قدرت شاهنشاهی - روح العالمین فداه - در انعقاد صنادیق عدلیه در ممالک محروسه کرده، ضمناً شکایت از چند نفر اجزای دیوانخانه

با نگاهی به آمارهای ذکر شده و مطالعه و بررسی عریضه ها، نکاتی را در می یابیم:

بیشترین تعداد عریضه ها، مربوط به قزوین است با ۱۲۰ عریضه و کمترین آن از لاهیجان با ۶ عریضه. تقاضای برقراری مستمری و مواجب با ۱۲۱ عریضه و تقاضای بخشودگی یا تخفیف مالیاتی ۹۴، بیشترین موضوع عریضه ها را به خود اختصاص داده است و به طور کلی در تمامی موضوعها، عریضه ها به صندوق عدالت انداخته شده و به رغم آنچه در مورد سختگیریهادر جلوگیری از انداختن عریضه به صندوق در کتابهای تاریخی ذکر شده، حتی عریضه هایی در شکایت از حکام و ظلم آنها نیز در میان عریضه ها مشاهده می شود و حتی سه مورد در شکایت از مأموران صندوق عدالت است.

در شیوه نگارش گزارش عریضه ها، معمولاً در ابتدا مختصری از عریضه و گاه متن کامل عریضه و سپس «سواد دستخط مبارک» - که دستور ناصرالدین شاه است - آمده و در پایان، نتیجه «ختم» کار آمده است. گاهی عریضه ها به اختصار و گاهی فهرستگونه آمده است.

بعضی از گزارشها، نتیجه کار عریضه ای است از کتابچه قبلی یا موردی از کیفهای قبل.

ناصرالدین شاه، گاه دستور تهیه گزارش به دست مأمور می دهد و بعد از دریافت گزارش، دستور نهایی را صادر می کند و گاه دستور بررسی بیشتر را به همان فرد یا فرد دیگری می دهد و در مرحله سوم، دستور نهایی را صادر می کند. دستورهای ناصرالدین شاه، خطاب به حکام ولایات، سپهسالار اعظم، مأموران عدلیه، حضرت آقا (میرزا یوسف خان مستوفی الممالک)، مأموران صندوق

تبریز که جزو اجزای مجلس اجرای احکام صندوق عدالت شده اند که احکام صادره را تغییر و تبدیل نموده، به دفع الوقت می گذرانند.
[دستور ناصرالدین شاه] مواد دستخط مبارک اجزای مجلس صندوق، تغییر داده شده است. تنها میرزا احمد مباشر، به قرار مذکور، برای این مجلس خوب نیست. او را عضدالملک تغییر بدهد.
اتمام: برحسب فرمایش اعلیحضرت شهریاری - روحنا فداء - موافق تلگراف جناب عضدالملک، میرزا احمد مباشر توپخانه، تغییر داده شد.»

پی نوشتها:

- 1- کارشناس پژوهش مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی.
- 2- حاج سیاح، در خاطرات خود نوشته است: «در مملکت، عدلیه و محل معین برای

- رجوع به مظلومین و مستظلمین نبود و کسی هم در این صدد نبود که رفع ظلمی بنماید...
... خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح، به تصحیح سیف الله گلکار، انتشارات ابن سینا، تهران، ۱۳۳۶، صص ۱ و ۳؛ نیز بنگریده صص ۴۷۲، ۴۸۰ و ۴۸۴ از همین کتاب.
۳- مرتضی راوندی، سیر قانون و دادگستری در ایران، نشر چشمه، کتابسرای بلبل، ۱۳۶۸، صص ۳۳۹.
۴- همان، صص ۲۶۱. به نقل از سفرنامه دروویل.
۵- همان، صص ۲۶۱. به نقل از سفرنامه هانری رنه دالمانی، سفرنامه از خراسان تا بختیاری.
۶- حسین استقلال، چهل سال در دادگستری (نظری به سرگذشت قضا و کالت در ایران از روزگار پیشین تا کنون)، چاپخانه موسوی، شیراز، ۱۳۵۲، ج ۲، صص ۳۲۶.
۷- همان، صص ۴۴۸.
۸- جرج ن. کرزن: ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۳، ج ۱، صص ۶۰۳.
۹- مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه)، خاطرات و خطرات، انتشارات زوار، تهران ۱۳۷۵، صص ۷۵.

عزیز من در این لحظه بیست و هفت ساله در تهران موفق شد و توانی ندون طاعت این کار کایغ است اما امیدوارم در این روز
 بیست و هفت سالگی که در صفا و تقویت این این فرموده بشود. و در این این وقت نام بر ملا بر سون بر نه جویت بر که نام
 داند انسان که حالت نشسته خود کرده اما این مغز به سواد و جواب همه این این این که سبب است که سبب است که سبب است که
 سبب این این که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که

عزیز من در این لحظه بیست و هفت ساله در تهران موفق شد و توانی ندون طاعت این کار کایغ است اما امیدوارم در این روز
 بیست و هفت سالگی که در صفا و تقویت این این فرموده بشود. و در این این وقت نام بر ملا بر سون بر نه جویت بر که نام
 داند انسان که حالت نشسته خود کرده اما این مغز به سواد و جواب همه این این این که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که

عزیز من در این لحظه بیست و هفت ساله در تهران موفق شد و توانی ندون طاعت این کار کایغ است اما امیدوارم در این روز
 بیست و هفت سالگی که در صفا و تقویت این این فرموده بشود. و در این این وقت نام بر ملا بر سون بر نه جویت بر که نام
 داند انسان که حالت نشسته خود کرده اما این مغز به سواد و جواب همه این این این که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که سبب است که

عوض صاحب کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

ادوات و آلات
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

عوض صاحب کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

ادوات و آلات
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

عوض صاحب کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

ادوات و آلات
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

عوض صاحب کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

ادوات و آلات
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری
 در این روز شنبه کمال و کرم و بزرگواری

(۲۶)

۱۲۷